

ІСТОРІЯ АСІРІЙЦІВ ТА ВАВІЛОНЦІВ

Розділ I

КРАЇНА ТІГРУ ТА ЕВФРАТУ

НА високих Арменських горах починаються обидві річки, Тігр та Евфрат. Ті річки спочатку течуть далеко одна від другої, але потім, помалу зближуючись, зливаються в одній ложі і впадають в Перську затоку. Колись дві ці річки впадали в море кожна окремо, але їх гирла були так близько одно до другого, що, розливаючись широко кожний рік, вони врешті вимили собі спільне ложе. Сторону між Тігром та Евфратом Греки прозвали Месопотамією, себто Межиріччям. Сторона ся розділялася на дві держави: Асірію та Халдею, границі сих двох держав були не зовсім виразні. Асірія лежала на півночі, головне місто в ній була Ніневія, що стояла над Тігром, Асірія займала ще й східній берег Тігру аж до самої Медії. Халдейська держава була, на полудні, її головне місто Вавілон лежало на обох берегах Евфрату. Вавілонська цивілізація була найдавнішою в Азії. Політична перевага переходила то до Ніневії, то до Вавілону, як, напр., переходила вона в Єгипті то до Мемфісу то до Теб.

Країна Тігру та Евфрату часто заливалася великими повідями сих річок, отож не диво, що звідти пішла по світі легенда про всесвітній потоп; може коли в дуже давні часи була така велика повідь, що затопила всю Месопотамію. Зостався уривок з твору одного халдейського письменця Бероза, перекладений на грецьку мову. Там розказується, що одному цареві, на ймення Ксізутрос, найвищий бог сказав, що в такий і такий день має бути потоп. По божому наказу, він заховав у землю книги давніх часів у місті Сефарваїмі (сонцевому місті), потім збудував судно, просмолив його і сів у нього з родиною та з приятелями, взяв їжи, скільки треба було, і взяв по парі з усяких пород звірів, птиць і гадів. Настав потоп, а коли він ущух трохи, то Ксізутрос пустив скількох птиць летіти, але вони вернулися назад, не маючи де спинитися. За другим разом вони вернулися з болотом на лапах; за третім разом зовсім не вернулися. Ксізутрос тоді вийшов з судна з жін-

кою, дочкою та керовничим; вони поклонилися землі, дали поданок богам і зникли. Ті, що zostалися на судні, почули, як голос якийсь казав, що Ксізутрос був узятий до богів за своє благочестя. Вони вернулися у Вавілон і відкопали давні книги, заховані перед потопом. Судно ж запинилося в Арменії в стороні Гордійців, де шукали потім його обломків і збирали їх, як святощі.

В того ж таки Бероза є розповідь про «стовпотворіння» Вавілонське та про змішання мов: після потопа люде зробилися де-далі дуже горді своєю силою і почали нехтувати богами. Потім вони почали будувати у Вавілоні дуже високу башту, аж до неба, і вже от-от досягали до самого неба, але вітри прилинули на поміч богам і перекинули башту на робітників. До того часу люде мали всі одну мову, але після того боги зробили їм так, що вони всі стали різно говорити.

У різних індо-європейських народів є легенді про те, як велетні (хмари, злі духи) хотіли злізти на небо, се просто поетична картина бурі, коли чорні хмари застилають небо, а потім разсипаються дощем і туманом під промінням сонця та під подихом вітру. Але в жадній з тих легенд нема спогаду про змішання мов. У Вавілоні скоріше, ніж де, могла з'явитися подібна легенда, бо там з найдавніших часів був збір усяких племен, що говорили різними мовами, бо місто се було здавна багатим, промисловим та ремісничим. Само ймення Вавілон чи Бабель де-які перекладають «змішанням», хоч воно, здається, має властиво значити «божа брама».

Племена, що стрічалися у Вавілоні, спогадуються під різними назвами в Біблії, у грецьких та римських істориків, та в написах асірійських і вавілонських. Але дуже трудно розібрати, які то власне були племена і як вони ріднилися межі собою. З найдавніших пам'ятників видно, що халдейський народ склався з двох племен, Аккадів і Сумірів. Аккади жили на полудні понад Перською затокою; здається, вони належали до етіопської раси, і може сі Куштіти, що Греки називали етіопами, похо-

дять з гір Гінду Куш. Вони дуже смугляві сливе чорні, але зовсім не подібні до негрів, їхні мови наближаються до так званих семітичних (як, напр., давня гебрейська).

Суміри жили далі на північ, велика частина їх увійшла в народи Медії та Сузіанни. Тепер їх зачисляють до раси скітської або туранської, що звуть тепера угро-фінською, раса та дуже розпросторена і племена її єсть і понад Амуром і в Фінляндії і у Венгрії. Вона середня між жовтою расою і білою і, може, повстала від їхнього змішання.

Халдейці звуться в Біблії Касдім, теперішні їхні нащадки звуться Курди. Греки звали Халдейцями святців вавілонських.

Назва Асірійців пішла від назви Асура, найвищого бога ніневійського. В Біблії відносини межи народами завжди представляються в формі родинних відносин, отже там говориться, що Асур був сином Сема (Сіма) і братом Елама, батька Персів, Арама, батька Сірійців, та Арфаксада, батька Гебреїв і Арабів. Перший же цар Вавілону Немрод зветься вже сином Хама і братом Куша, батька етіопів, Мізраїма, батька єгиптян і Ханаана, батька Фінікійців. – Отже, значить, Біблія зачисляє Асірійців до семітичних народів, а Вавілонян (Халдейців) до етіопських.

Так говориться в Біблії про першого царя вавілонського Немрода: «Куш породив Немрода, що став потужним на землі і був сильним ловцем перед Ягве (богом); звідси пішло примівля: неначе Немрод, сильний ловець перед Ягве. Початком його держави був Вавілон, Арах, Аккад і Халанне в землі Сеннаар. З сеї ж землі вийшов Асур і збудував Ніневію і майдани в сьому місті, і Халу, і Резен між Халою і Ніневією; се велике місто».

З сього видно, що Біблія уважав вавілонську державу давнішою ніж асірійська. І хоч зачисляє Асірійців до іншої раси, але каже, що вони вийшли з вавілонської держави.

На барельєфах Ніневії часто стрічаються сцени царського полювання. Диких звірів, а надто левів було багато в долинах Тігру та Ефрату. Отож не дивно, що в легендах затримався образ героя, що побиває диких, непевних звірів. Є дві великі статуї асірійські, що представляють Самдана, героя асірійського, він придушує правою

рукою лева до своїх грудей. Де далі ловці вигубили і повиганяли диких звірів і почалося хліборобське життя. Деякі племена, вибравши пастуший спосіб життя, перейшли Евфрат і пішли в Гарран, а звідти в Палестину. Їх стали тоді звати Гебреями (зарічними людьми). Вони вийшли з міста, що зветься в Біблії Ур-Касдім (Ур халдейський), се було велике місто давньої держави, але від нього zostалися тільки непевні легенди та величезні звалища. Про початок халдейської цивілізації є в Бєроза легенда, де говориться, що колись бог Оаннес, що мав риб'ячу постать, виходив що дня з моря і навчав людей. Він навчив їх письма, науки, хисту, будівництва, законів та хліборобства. При заході сонця він вертався знов у море. Можна думати з сеї легенди, що халдейська цивілізація починалася десь в країні ближшій до моря.

Долина Тігру та Евфрату була досить подібна до нільської долини. Там низина, там дуже гаряче і дощ іде дуже рідко. Поки там не було каналів, що робили з неї родючу країну, вона певне була тим, чим є тепер, – пустинею то пісковатою то болотяною. Так її описує один римський історик: «Євфрат розливається що весни, коли ростають сніги на горах Арменських. Всі поля були б затоплені і обернені в озера, коли б люде не одводили зайвої води каналами та ровами, от як роблять і в Єгипті з Нілом. На ті канали йде багато роботи, бо земля там дуже мняхка і лехко розмивається потоками: от чому ниви не родять, коли гирла та канали переповняються, звідти походить, що лишня вода розливається по рівнинах близьких до моря і там робить озера, зарослі очеретом. Копання каналів конечно потрібне, але забірає багато рук робочих; надто велика вода однаково шкодлива для хліборобства, як і велика посуха».

Отже в халдейській державі було сила каналів, вони прорізували країну вздовж і впоперек, еднали Тігр з Евфратом, де які з них були такі широкі, що по них могли ходити кораблі. Сі одводи зменшували бистрину Тігра, так що по ньому могли плавати судна. Греблі стримували Евфрат в його ложі і не давали йому затопляти землі. Сі водяні роботи робили з сеї низини розкішну країну. Геродот її так описує: „Між всіма сторонами, які ми знаємо, ся сторона найбагатша на дари Деметри (на

збіжжя). Земля не пробує там родити фіг, винограду та маслин, але вона дуже здатна до всякого збіжжя, що вона вертає двісті раз стільки, як посіяно, а в роки, коли вона сама себе перевертає, то віддає й до трьохсот. Листя на пшениці та на ячменю мають чотири пальці завширшки, Вавілоняне вживають кунжутувий олій. Рівнина вкрита пальмами. Більшість пальм родить плід, його їдять, з нього роблять вино і мед. Бони так вирощують пальми, як ми вирощуємо фіги».

З очерету, що ріс по болотах, робили мати, вітрила, кошики різні, або залиті асфальтом, щоб стримували рідке, або прості.

Каміню в Халдеї не було, дерева, окрім пальм, теж не було, але глина була дуже добра, отож з неї робили цеглу випалювану на вогні, або висушувану на сонці. З тієї цегли й будували хати, перекладаючи її очеретяними матами заасфальтованими. З такого матер'ялу були збудовані найдавніші халдейські міста, що від них зосталася досі великі звалища. Численні канали поліпшували рільництво, а разом з тим улекшували зносини між різними містами. Через те в Халдеї рано почалася торгівля. Цивілізація почалася в Халдеї, потім перейшла в Асирію і з'єднала різні дрібні племена під сими двома великими державами. Через се тепер трудно довідатись, які вони були ті дрібні племена, що зложили потім велику державу, і скільки кожне з них доложило свого до великого діла цивілізації. Думають що туранська раса почала виробляти метали і видумала те дивне письмо, що зветься кунаїчним (клинчастим). Остатніми часами однак учені схиляються на сторону аккадійської культури.

Розділ II ПЕРВІСТНІ ЧАСИ

Халдейські та асирійські племена жили довго незалежно одно від другого, от як спочатку були єгипетські племена. Кожне місто мало свого князя, часами один з них брав гору над іншими. У Бероза є список різних династій, але трудно розібрати, до яких племен і часів кожна з них належала. Взагалі списків царів ще мало для того, щоб зрозуміти історію народу. У грецьких та римських істориків все більше легенди самі про ті давні часи. Так, напр., у всіх

багато говориться про Семіраміду, царицю вавілонську. Легенди про неї подібні до легенд про Сезостріса, всі великі давні будови, канали, греблі, все то зачисляється до часів її панування. Легенда говорить, що вона одружилася з асирійським царем Ніносом і вони вкупі звоювали Скітію та Бактріану. Нінос має, здається, означати просто місто Ніневію. Семіраміда може взята й з історичної якої особи, але до неї причеплено дуже багато чисто легендарного, так, напр., розповідь про те, що Семіраміда була дочкою богині риби Деркетто, а що вигодували її голуби. Правда на одному написові знайдено ймення цариці Саммураміт, а в другому давнішому ймення царя Гаммурабі, що хвалиться своїми каналами. Отож може з Саммураміт зробили Семіраміс і приточили до неї всі роботи царя Гаммурабі.

Остатніми часами багато знайдено пам'ятників асиро-халдейських. Багато знайдено барельєфів та пліток з написами. Асирійці вживали для писання глиняні таблички і писали на них, поки вони були ще вохкі. Писали вони письмом кунаїчним, так як Перси, тільки що у Персів кожний знак ставав за букву, а в Асирійців за цілий склад. Отже їхній спосіб писання був сіллабичний і потребував дуже багато розмаїтих знаків. Учені довго не могли дійти толку з тим письмом, аж поки не знайшли Бегістунської скелі. На ній розібрали найперше перський напис, бо він був найлехчий, а потім уже медійський (скітський), а потім халдейський (асиро-вавілонський).

Хоч письмо халдейське було дуже трудне, однак його прийняло багато сусідніх народів, що говорили різними мовами: Сузіане, Арменці, Медійці та Перси, і тільки Перси переробили те письмо в фонетичне.

В руїнах дворця царя Санхеріба знайдено цілу бібліотеку з глиняних таблиць. Всі ті писання заняли б наших аркушів 10 000. Їх ще дуже небагато розібрано. Тим часом між ними мало знайдено таких, щоб відносилися до первісної історії. Нігде не знайдено згадки про напад єгиптян (царів XVIII дін.) на Асирію, про нього відомо тільки з єгипетських пам'ятників. Але се не дивно, бо Асирійці любили писати тільки про власні перемоги, а де їх було побито, про те вони найчастійше мовчали.

Однак на Евфраті знайдено руїни замку Тутмеса III, отже, значить, єгиптяне там були. Врешті ці єгипетські перемоги не були дуже сталими. Окрім того, єгиптяне вдовольнялися податями, а царів зоставляли краєвих. Коли царі асирійські та халдейські бились межі собою, то теж справа кінчалася на податях. Імення де яких з тих царів списані на тих таблицях, але ще не зовсім розібрано, як треба їх читати. Для пізнішої історії ймення вимовляються так, як вони подані в Біблії.

Один напис з тих давніших часів відноситься до війни одного царя Тіглат Пілезера. Напис той займає три круглих валика (часом, замість таблиць, уживалися круглі стовпчики, циліндри так звані). В написі тому говориться, що царь той ходив з військом у гори на північ і на схід від Асирії, звоював скільки племен між Евфратом і Середземним морем, а потім напав на Вавилон і звоював його. Далі царь той хвалиться своїми полюваннями та будовами.

На другому (зовсім іншому) написі видно, що пізніше Вавилонці самі звоювали Тіглат-Пілезера. З тих різних написів виходить, що Тіглат-Пілезер царював в XII віці до Р. Х. Се найдавніший відомий для нас історичний час.

Нащадки Тіглат-Пілезера втратили все, що він завоював у Сирії та Armenії. Потім настала нова династія, але ймення її царів також мало відомі, як і ймення нащадків Тіглат-Пілезерових.

Більше історичних відомостей зосталося, починаючи від панування Асур-ак пала чи Асур-назір-пала, що царював десь у 9 чи 8 віці. Зосталися руїни дворця сього царя. При сьому дверці була теж церква бога війни, обидві будова стоять на штучно зробленій горі, як і всі асирійські великі будови. Мури дуже товсті, з невиналеної цегли, накладені зверху гіпсовими кафлями з барельєфами та написами. При дверях, по обидва боки, стояли великі статуї то левів крилатих, то крилатих биків з людською головою, то всяких постатів з орлиними та лев'ячими головами. В середині залі всі ті переходи теж були вкриті барельєфами, що з'являли царське полювання на різних звірів, або царські походи. Всі ті малюнки забрані в Британській музей.

Асирійці були народ жорстокий та войовничий; жаден люд так не поважав сили

і не утискав подоланих, їхня влада була дуже тяжка і через те часто повставали проти них. Перемоги їхні ніколи не були певні. Асирія була чисто військовою державою. В написах, де вихваляються царські війни, ніколи не говориться про добре правління, про дбалість за підданих, тільки завжди про карі і муки над повстанцями. Так, напр., цар Анур назір пал хвалиться, що він зломив повстання: «Я забив кожного з двох (половину всіх). Я поставив мур перед мійською брамою: я здер шкуру з їхніх старшин і покрив нею мур. Скільки їх було замуровано живцем в мурованні, скіль розіп'ято і на паль посажено вздовж муру. Скільком я казав здерти шкуру на моїх очах і покрив мур їхньою шкурою. Я казав уложити їхні голови на шталт вікна, а з їхніх тіл проколених зробити гірлянди». Жаден опис війни не обходиться без таких подробиць: «Одним я повідтинав руки й ноги, іншим носи й вуха, іншим виколов очі. Я поставив один мур біля міста і там запер полонених живих, поставив другий і там виставив голови мертвих і т. д.» Після такої перемоги царь тішився: «На руїнах лице моє розпускається; в загоженню гніву свого я маю потіху».

До царювання сина Асур-назір пала Салманесера відноситься один цікавий пам'ятник—обеліск чорного базальту, півтора сажні заввишки з трьома сходами на версі. Він покритий п'ятьма рядами барельєфів і довгим написом, де списана історія Салманесерового царювання. Барельєфи дуже добре доховалися, вони з'являють царя, що приймає дари подоланих народів, між тими дарами різні звірі: мавпи, слон, двугорбі верблюди, дикий віл, антилопа і ще якийсь звір, думають, що то носорожець, але він зовсім не подібний до носорожця.

Сі звірі (мавпи та носорожець) наводять на думку, що то змальовані племена з Індії та Бактріани. Є на барельєфі якийсь чоловік, що кланяється цареві до ніг, думають, що то Іегу, цар жидівський. На написі стрічається ймення Іегу і теж Газаеля, царя Сирії.

Салманесеровий дворець стоїть по середині руїн двора його батька Асур-назір-пала. Там при брамі стоять два крилаті бики з людськими головами, на них списані війни царські і вся історія завоювань.

Є в тому дворці скільки статуй царя і царедворців і богів, а окрім того, велика сила барельєфів уже з військового побиту: міста в облозі, жінки в полоні, утікачі на верблюдах, здоганяючі стрільці на конях, тарани розбиваючі мури, бранці на полях, євнухи, що лічать голови забитих, і хижептаство, що налинуло після війни клювати трупи. Написи подібні до тих, що ми недавно споминали: «Я забрав їхніх вояків у неволю, я напав на них, наче бог повіді Бін, я сповнив пустиню трупами їхніх кінників, я попалив їхні тіла, я склав гору з їхніх голов при мійській брамі, я сплюндрував і спалив їхню країну».

Статуй асирійських було далеко менше знайдено, ніж барельєфів. Є статуя Асур-назір-пала з гаком і з батою в руках, друга статуя невідомого царя дуже побита, дві статуї святих якихсь, на одній з них згадується ймення царя Пула. Жінкою сього царя була та Саммураміт, що з неї зробили Семіраміс.

Царі сього давнього періоду, як уже сказано, мало відомі. У грецьких авторів є легенда про царя Сарданапала. Імення се повстало може з іменнів двох царів: Асур-назір-пала і далеко пізнішого Асур бані пала, але вони а ні вдачею, а ні вчинками нічим не подібні до того легендарного Сарданапала. Ось яка ся легенда: Проти асирійського царя Сарданапала повстали Арбакес, ватаг медійський, та Белезіс, святець вавілонський, їм же помагав і царь арабський. Сарданапал до тої пори провадив життя розкішне та бездільне, але при непевному стані річей йому вернулась одвага Його предків. Три літа він витримував облогу і тричі одбивався од ворогів, але потім помічне військо з Бактріани зрадило його і перейшло до повстанців, повідь Тігру розмила Ніневійські мури, ворог вступав до міста. Тоді Сарданапал, бачивши, що все пропало, спалив сам себе, і скарби, і жінок своїх укупі з власним дворцем. Ніневія була зруйнована, Асирія розділилась, Арбакес та Белезіс заложили свої власні держави, перший в Медії, другий в Вавілонії. – Більша частина вчених уважають сю розповідь за чисту легенду, але інші стараються погодити її з історією, підставляючи тільки інші ймення та інші часи, але всі їхні об'яснення дуже непевні.

В другій половині VIII віку до Р. Х. царював Тіглат-Пілезер II. Він збудував два

великі дворці, але їх розвалив один з його нащадків Есар гаддон і збудував собі з них новий дворець. Через те пропало багато написів Тіглат-Пілезера. Проте всеж відомо, що він звоював царя Вавілонії Меродаха Баладана, звоював Дамаск, Самарію, Тір (фінікійську колонію), частину Арабії та Сінайський півострів. Біблія ще пише, ніби він ходив на ізраельського царя Пекага і звоював частину Палестини, але в асирійських пам'ятниках нема про те спогаду. Так само в тих написах нічого не споминається про Шалма-незера нащадка Тіглат-Пілезера, що ніби теж ходив на Палестину. Може бути, що Біблія переносить на тих двох царів війни, що були при Саргоні. Саргон же тільки раз спогадується в Біблії. Від сього царя (Саргона) починаються певніші, більш відомі часи асирійської історії.

Розділ III САРГОНІДИ

Недалеко від руїн Ніневії, біля міста Хорсабаду знайдено великий дворець царя Саргана. Всі мури в тому дворці вкриті барельєфами, брами і передні мури прикрашені статуями величезних крилатих биків з людськими бородатими та рогатими головами (рогів тих чотирі і вони пристають до високої шапки). Верхньої частини дворця нема, вона була певне з дерева і через те згинула, що ж було з каміню, те зосталося. Барельєфи заявляють різні баталії, облоги, процесії, полювання, царів, святців, богів. Подекуди видко сліди барв, отже Асирійці красили свої барельєфи. Написів велика сила, з них вичитано багато нового для історії. Ті барельєфи завезені в парижський музей. На придверних крилатих биках є напис царя Саргона: «близько гори Мусрі, замість Ніневії, я збудував, по волі богів і по волі мого серця, місто Гізір Саргон». Далі вичисляються боги й богині, що благословили се місто. Потім пишеться, яких матер'ялів ужито до будови: чорне дерево, сандал, кедр і фісташкове дерезо. Але жадного того дерева не зосталося, бо, видно, в дворці була пожежа колись, так що навіть деякі глиняні барельєфи від вогню попусувалися.

В написах нічого не споминається про Саргонових предків, отже певне він був або яком бунтівником, що захопив собі

царство, або з нього починалася нова династія, здалека споріднена з попередньою династією. В написах все говориться про походи, що провадилися під час 17 літ. Вони вичисляються по порядку. Спершу поход в Сузіану і перемога над сузіанським царем. Потім поход в Палестину і зруйнування там міста Самарії. Війна з єгиптянами та Філістимцями і перемога над ними. Покорення цариці Арабії. Потім повстала Сірія і Саргон зломив повстання; усмирення повстання описано з тою властивою Асирійцям жорстокістю, яка не змінється нігде в їхніх пам'ятниках. Повстання в Арменії теж було зломлене таким самим способом.

Всі ті розповіді про війни дуже однакові і описані дуже однамаїто. Причиною до війни найчастіше виставляється неслухняність чужих народів асирійським богам. Чужі боги беруться в полон, рубаються в пень, святі діброви теж вирубуються. Вавилонський цар Меродах Баладан не досить шанував богів, тоді Саргон пішов на нього, розбив його, одібрав усі царські клейноди і заставив собі покоритися і поклонитися. Потім Меродах Баладан втік назавжди з Вавилону. Походи Саргона сягали аж до Малої Азії і до острова Кіпру.

Після Саргона настав син його Санхеріб. На руїнах Ніневії знайдений дворець Санхеріба. На сьому дворці теж знати сліди пожежі, скрізь вугіль і попіль. Однак зосталося там сила барельєфів досить добре дохованих. 70 хат було в тому дворці і сливе всі прикрашені барельєфами походів Санхеріба, на кожну хату осібний поход, або облога міста над річкою, або поход в гори, або в долину порослу пальмами, або ні болота. Інші барельєфи з'являють уже не походи, а способи будівництва, різні будівничі приряди, рештування, перевоз колосальних статуй і т. д. У дворці Санхеріба знайдено 27 дверей з биками та левами та з різними фігурами, що мають голови орлині, риб'ячі або лев'ячі.

По асирійському звичаю в сьому дворці списана історія царювання Санхеріба на головних придверних биках. Ще в Сирії знайдено багато написів, що належать до часів Санхеріба.

Санхеріб царював 24 роки в кінці VIII і в початку VII віку. Перший його поход був на Вавілон. Вавилонське царство було зво-

йоване і Санхеріб посадив там царем свого вихованця. Потім Санхеріб пішов на Медію, Арменію, Малу Азію, Сірію та Фінікію. Далі він напав на Іудею, пройшов через неї „огнем і мечом», але на поміч Жидам та Фінікійцям прийшли єгиптяне та Етіопи. Санхеріб пише, ніби він побив їх усіх, але в Біблії говориться, що перше царь Іудейський хотів від нього відкупитись, але Санхеріб не згодився на викуп, тоді Ангел Божий прилетів у ночі на асирійський табор і вигубив багато війська, так що після того Санхеріб мусів завернутися в Ніневію. Геродот розказує єгипетську легенду, ніби на асирійський табор напали миші і погризли всю зброю, так що Санхеріб мусів покинути війну. Деякі вчені кажуть, що Ангел у Жидів, а миші у єгиптян означали лихе повітря, пошесть. Але як би там не було, тільки певне те, що Єрусалим тоді не був звоєваний. Тим часом Меродах Баладан знов вернувся у Вавілон і готував там повстання. Санхеріб вийшов з Палестини і більше туди не вертався, а провадив війни з Арменією, Сузіаною та Халдеєю. Покорив знов Вавілон і настановив там царем свого сина, але тільки що Санхеріб вийшов з Вавілону, як там знову повстали. Найшовся якийсь вояк Сузуб (Меродаха Баладана вже не було на світі) і назвався царем Аккадів та Сумірів. Його добили й взяли в полон, але він утік, награбував золота по церквах, з'єднався з царем Сузіани і вдарив на Вавілон, але через зраду одного головного старшини Санхеріб побив Сузуба і Сузіан. Ся перемога, як завжди, описується на асирійському пам'ятнику в самохвальному і жорстоко дикому тоні.

До тої пори царі асирійські уникали руйнувати Вавілон, яко місто народу близького по вірі. Але на сей раз Санхеріб його не пожалував, розруйнував у пень, навіть церкви розграбував та попалив, позабіравши звідти богів ще тих, що то колись Вавілонці забрали у Тіглаг Пілезера. Потім він заставав моряків фінікійських тримати сторожу при Халдеї та Сузіани, плаваючи по Перській затоці. Звичайний спосіб утримування в покорі подоланих народів був у тому, щоб переселяти племена у чужі сторони між чужі народи, щоб вони не могли єднатися з рідними собі племенами для повстання. Отож асирійські царі часто переселяли цілі племена в да-

лекі країни. До себе ж перетягали людей з далеких країв. Тих чужих людей уживали на тяжкі роботи, як то було і в єгиптян. Не диво отже, що з награбованих скарбів полоненими людьми царі асирійські ставили собі великі та пишні будови: не жаль було тих скарбів, що легко здобувалися, не жаль було й життя тих чужих людей, що гинули на тяжких роботах.

Різні походи в інші краї різно малювалися на барельєфах: кожна країна малювалася з властивими їй ростинами, звірми, кожний народ у властивому йому убранню. Окрім того, над ними завжди були вгорі пояснюючі написи, але в дворці Санхеріба барельєфи вгорі дуже попсовані вогнем, так що написи по більшій часті побвалювані. Однак там можна розпізнати, що один барельєф відноситься до походу в Палестину, власне змальована там облога міста Лахісу, звідки Санхеріб посилав військо на Єрусалим.

Санхеріба забили в церкві два його сини, але їм з того нічого не прийшло, бо царем став третій син Санхеріба, що зветься в Біблії Есар-Гаддон, а в асирійських написах Асур-акге-іддін. Знайдено два глиняних валики, де списані його дев'ять походів. Перший поход на Фінікію і перемога над нею, потім переселення одного племена фінікійського в Асірію. Далі знов війни з Арменією, Малою Азією, Халдеею, Сузіаною та Арабією. Він наставив одну свою гаремну жінку царицею в Арабії. Потім поход в Єгипет. Есар-Гаддон збудував собі дворець, розваливши для того дворець Тіглат Пілезера I. Він збудував теж дворець у Вавілоні і взагалі відбудував се місто, що батько його Санхеріб зруйнував.

В кінці Есар-Гаддонового царювання, етіопський царь Тарака напав на Єгипет. Син Есар Гаддона Асурбаніпал пішов обороняти єгипетських князів, що були піддані Асірії. Асурбаніпал одбив Етіопів, але тільки що він одійшов від Єгипту, як Тарака знов зайняв Єгипет. Тоді Асурбаніпал вернувся, обложив Теби, звоював їх і награбував з них багато скарбів. Єгипет після того якийсь час при дванадцяти князях уважався підданим Асірії, але то було не довго. Взагалі Асірія не вмiла утримувати довго за собою звоєваних країв.

У Вавілоні сидів намістником брат Асурбаніпала, але хутко він схотів бути

сам царем і здійняв повстання в Сузіані та Арабії. Однак Асурбаніпал обложив Вавілон, голодом примусив його покоритися, розруйнував його самим найстрашнішим способом, як було в звичаї у царів асирійських. Брата ж свого він, як кажуть одні історіки, помилював по прозьбі сестри, але як кажуть другі, він його живцем спалив, та се щось більше походить до асирійських звичаїв. Однак повстання не було так одразу тим задавлене. Панування асирійське було таке тяжке й жорстоке, що при ньому тоді тільки можна було думати, що повстання зовсім утихло, коли вже нікому було повставати. Проте після довгої війни повстання в Сузіані та Арабії на який час вгамувалося.

Свої військові перемоги Асирійці уважали перемогами своїх богів над чужими, і через те після перемоги нищилося і плюндрувалося все, що належало до чужої подоланої віри. Зосталось чимало малюнків, де видко, як рубалися чужі святі діброви, розбивалися чужі ідоли, руйнувалися чужі церкви і т. п. Запевне се не могло встановляти згоди між переможцями і подоланими. В двох дворцях Асурбаніпала змальовані його походи і перемоги в самих диких сценах: облоги міста, цілі зграї пов'язаних бранців, жінки й діти подоланих, співаючі хвалу цареві, подолані царі і князі в ногах у Асурбаніпала, потім усякі найстрашніші муки і знущання над бранцями, врешті поле, вкрите трупами та хижим птаством... От такі малюнки, видно, були дуже милі для царів асирійських, бо їх по всіх дворцях було чимало. Багато теж малюнків полювання царського, але то скоріш було різницею, а не полюванням. Звірів для царського полювання ловили в клітки, а потім для царя пускали їх в обгорожені місця і там царь їх бив та стріляв. Один тільки барельєф знайдено, що з'являє царя просто в саду, лежачого на софі, а при ньому на стільці сидить його жінка (єдина фігура асирійської жінки), обоє щось п'ють.

Ще в одному дворці Асурбаніпала знайдена ціла бібліотека з таблиць, стовпчиків та валиків глиняних. На де яких писання таке дрібне, що його треба в лупу розглядати. При дверях тої бібліотеки знайдено барельєф бога з риб'ячим тілом, учені думають, що він має з'являти Оаннеса, зга-

даного у Бероза. В бібліотеці багато всяких записів: описання походів, царські накази, списки богів, описання поданків, календарі, астрономічні вичислення, контракти, печаті різні і сила різних словарів.

Невідомо напевне, скільки царював Асурбаніпал, які були його нащадки, коли і як скінчилася дінастія Саргонідів і Ніневійської імперії. Після найбільшої сили і влади Асірія раптом стратила волю і незалежність. Такі перемини часто бували межі давніми східними царствами. Сталося найперше, що Єгипет зовсім вибився з під асірійської влади при саїській дінастії. Потім Медія за Дейокеса почала набирати сили і злучатися в одну незалежну монархію. Син Дейокесовий Фраортес хотів зовсім визволитися з під Асірії, але загинув на війні разом з більшою частиною війська. Сан Фраортеса Кіаксарес розбив асірійське військо в полі і вже підступав облогою під Ніневію, коли набігли Скіти з Європи. Скіти, як відомо, промчались огнем і мечем аж до Єгипту і тоді багато азійських країн попало під їхню владу, між іншими Медія і Асірія. 28 літ сиділи Скіти господарями в Азії. Врешті Медійці їх вигнали і стали самі великою державою, а потім забрали під себе і Ніневію; яким способом вони її зихопили – невідомо. Є легенда, ніби остатнього ніневійського царя Саракоса обложили в місті Медійці та Вавілонці, і він, не мавши де дітись, спалив сам себе з дворцем, як Сарданапал. Правда, в руїнах Карсабаду та Куянджіку знати сліди пожежу, але ж невідомо, коли і як був той пожежар. В жадних написах нема спогаду про таку справу з Ніневією. Забрання Ніневії зачисляють до VII в (625 р.) до Р. Х.

Розділ IV

ХАЛДЕЙСЬКА ДЕРЖАВА

Халдейські царі часто пробували відділятися від Асірії і часом то їм вдавалось, але не надовго. Один царь вавілонській Набонасартак прославився тим, що від першого року (747 до Р. Х.) його царювання святці халдейські лічили астрономічні роки. За царя Меродаха Баладана здіймалися раз у раз повстання у Вавілоні, однак все таки Вавілон не міг визволитися з під Асірії аж до самого нападу Скитів. Однак се не значить, щоб Вавілон був зовсім з'ед-

наний з Асірією, ні, у ньому були завжди свої царі (часом тільки, в небезпечні часи, вони замінялись асірійськими намістниками) і свої порядки громадські, але Вавілон був залежний від Асірії, він мусів платити податки асірійському цареві, постачати йому військо, помагати в роботах великих і т. п. Така залежність була може ще тяжча, ніж справжнє підданство, бо людові приходилося платити податки і служити двом царям, та ще царям азійським, диким, жорстоким та ненаситним. При тому ж іще податки переходили через руки вавілонського царя, перш ніж дійти до асірійського. Царям вавілонським теж було прикрим панування Асірії, бо вони були гордими царями найбагатшої в Азії країни, мали всі царські звичаї і хотіли, щоб тією багатою країною не ділитися ні з ким. А людові теж краще було мати свого одного царя, ніж двох, зовсім же без царя азійські народи вже здавна не звикли бути. Ото ж царь вавілонський люд раз у раз повставали проти спільного ворога Асірії, але надаремне. Коли ж набігли Скіти і зробили великі перемини в політичному житті усіх західно-азійських народів, то Вавілон набрався більше сили, та й зруйновану Асірію не тяжко було подолати. Ото ж вавілонський царь Набополасар, що був наставлений у Вавілоні намістником асірійського царя, з'єднався з медійським царем Кіаксвром, вони вдвох подолали Асірію і розділили її між собою і всі її країни, які ще зоставалися під її владою при Скітах. Кіаксар узяв собі саму Асірію, Арменію і Малу-Азію до річки Галіса, Набополасар узяв Сузіану, Месопотамію, Сірію та Палестину. Після того Набополасар уже ні з ким не воювався, а впоряжав своє царство, надто ж Вавілон, дуже розруйнований за царів асірійських – Санхеріба та Асур бані-пала. Невідомо тільки, що власне він відбудував, бо всі найбільші роботи та найкращі будови вавілонські історіки зачисляють до свого найславнішого царя Набукодоросора (сина Набополасарового), а Геродот відносить їх до напівлегендарної цариці Нітокріс, матері остатнього царя вавілонського. Геродот вихваляє сю Нітокріс за те, що вона поробила багато каналів на Евфраті і тим за тримала надто бистру течію його і надто простий напрямок, так що ворогам стало тяжче добиратися до Вавілону. Окрім

того, вона викопала велике озеро близько Евфрату і в те озеро спускали лишню воду з річки, озеро було глибоке, але все вимощене та вимуроване камінем. Ще вона зробила міст через Евфрат в самому Вавілоні, і той міст міг здійматися геть, коли треба було.

В халдейській та медійській державах був який час спокій, коли се царь єгипетський Неко задумав собі уділити шматок Асирії і пішов через Палестину, не чіпаючи її, просто до Евфрату. Але царь іудейський Іосія належав до прихильників халдейських і хотів спинити єгипетське військо біля міста Магеддо, де вже не раз єгиптяне били Гебреїв за Тутмеса III. І тепер єгиптяне подолали Гебреїв і пішли далі на халдейське царство. Але Набополасар послав свого сина Набукодросора; той подолав царя Неко і гнав його аж до самої Пелузи і хотів гнати ще далі, але в Пелузі він почув, що умер його батько Набополасар, отож він залишив своє військо, а сам вернувся у Вавілон прийняти царство по батькові.

За царювання Набукодросора, під час 43 літ (від 604 до 561) вавілонське царство було в найбільшій силі і славі. Однак ніхто з греко-римських істориків не згадує про сього царя; тільки один каже, що він робив подорожі в Африку та Іспанію. В написах вавілонських багато говориться про його будови, але нічого про його війни. Тільки в Біблії говориться про його походи, принаймі про походи на Палестину,

Новий царь іудейський був настановлений при помочі Набукодросора і корився спершу йому, але був таємним прихильником Єгипту. Через який час він повстав, надіючися не поміч з Єгипту, але жадна поміч не прийшла. До вавілонського війська прилучилися сусідні племена, що Жиди вигнали з Палестини. Усе те військо стало облогою під Єрусалимом. Царь іудейський умер під час облоги, а сина його з жінками та царедворцями узято в полон і він сидів 37 літ у темниці в Вавілоні. Все військо іудейське було переведене у Вавілон і багато мирного люду з ним, надто ремісники, ковалі та слюсарі, либонь для того, щоб нікому було ковати нової зброї Іудеям. Церква єрусалимська і царський дворець були зовсім пограбовані.

Набукодросор сподівався, що вже Іудея приборкана зовсім, але того ще не було.

Новий царь, теж настановлений від Набукодросора, мусів здійняти повстання, бо люд іудейський, щоостався в країні, конечно хотів визволитись. Отож той царь вступив у спілку з єгиптянами та Фінікійцями і повстав. Набукодросор знов обложив Єрусалим, облога тревала півтора року, в місті вже зовсім не було хліба, коли ворог увійшов, проломивши стіну. Вороги церкву спалили, місто розруйнували, остатніх людей в неволю забрали, залишивши в країні тільки що найбідніших, щоб управляли землею. Старшин повбивали, царських дітей стратили у батька на очах, самого царя ослипили і кинули в темницю вавілонську, там він і умер. Потім: Набукодросор воював з Фінікійцями та єгиптянами, але невідомо, чим та війна скінчилась.

Як і всі войовники царі, Набукодросор багато будував. Бганці з різних племен зробили Вавілон найкращим містом того часу. Місто те займало великий чотирьохкутник і було обгороджене подвійним муром, квартали міста, становили кожний немов осібне місто і всі вони між собою розділялися ланами збіжжя. На східному березі Евфрату був царський дворець і, так звані, «висячі сади», були то штучно насипані гори з терасами, на терасах тих розсажені були сади; сади сії царь насадив для своєї жінки, дочки медійського царя Кіаксара, аби вони нагадували їй чудові гори медійські. Біля царського дворця була ще піраміда зо сходами, де святці правили одправи перед богом Меродахом, ся піраміда є найдавніша будова халдейська, а Набукодросор тільки поправив її, про се говориться в одному написові, що вирізаний на чорному каміні; напису той великий і, цікавий, там описується спосіб збудування церков та дворців вавілонських. Найславнішою будовою була церква Бела (Ваала) і башта на вісім поверхів в різні барви помальована, та сама башта, що про неї склалася легенда «стовпотворення вавілонського». Башта ся стояла з незапам'ятних часів нескінченна, а Набукодросор її поновив прилучив до міста Вавілону, провівши мійську стіну поза нею, перше ж вона стояла на одшибі від міста. На місці тому і досі є величезні звалища і сливе на кожному каміні виписане ймення Набукодросора.

Набукодросор царював 43 роки. Про кінець його царства Жиди склали легенду

і з неї видно, що вони найгірше з усіх царів вавилонських ненавиділи сього. В книзі пророка Даніїла розказується, ніби Набукодоросор був покараний за свою нечесть і знушання над божим народом страшною карою: він був обернений у вола і сім літ жив серед диких звірів, «йому давали, наче волів, їсти траву, тіло його кропила роса небесна, аж поки не виросла на ньому шерсть». Може се яка небудь перекручена вавилонська легенда, а може Жиди, бачивши крилатих волів з людською головою, та левів, та інших аллегоричних звірів на дверях царського дворця; уявили собі, що то постагі царя. Там же у Даніїла розповідається й про Балтазара (ніби то сина Набукодоросора), як він справляв бенкет і на стіні з'явилася рука, що написала три огнистих слова, віщущих погибель Вавілоу; Балтазара ніби в туж ніч убито, а другого дня Дарій завоював Халдею. Все це легенда, бо вона не сходиться ні з іншими пам'ятниками, ні з хронологією, бо коли настав Дарій, то самостійного вавилонського Царства давно вже не було, а були тільки від часу до часу повстання, та їх Дарій хутко пригнічував. Взагалі книгу Даніїла не вважають певним історичним свідомством, бо вона написана в пізнійші часи і замість історії там більше легенди, правда, цікаві, але вже для інших причин.

Взагалі швидко погибель вавилонського царства послужила для сили легенд. У Бероза говориться, ніби сам Набукодоросор перед смертю заповідав погибель Вавілонові. По трьох царях нічим не славних настав Набонагід, остатній нащадок Набукодоросора, тоді прийшов Кір з Персами та Медійцями і обложив Вавілон. З історії перської ми знаємо подробиці тієї облоги і яким способом Вавілон був звоюваний. Може ся облога Вавілоу Персами та Медійцями (за Кіра однак, а не за Дарія) і велике свято, що на той час справляли. Вавілонці, і послужили до легенди про Балтазаровий бенкет. Як зайняли місто, то Набонагід сам віддався Кірові і за те було йому життя подаровано і дозволено доживати віку в чужій країні. Після того разів два здійснювалося повстання у Вавілоні і виставлявся названий, ніби син Набонагіда, Набукодоросор II, але ті повстання Дарій загнітив у початку. Потім уже ні Асірія ні Халдея не були незалежними ніколи.

Розділ V ПАМ'ЯТНИКИ

Всі асірійські будови ставилися на штучно насипаних горах з сходами, гори ті були обкладені великою цеглою, отже виходило наче підмурівок. На сі підмурівки йшло сливе стільки само роботи, як і на саму будову. В Халдеї (звідки, здається, й почався хисть будівничий асіро вавилонський), там сі підмурівки були потрібні, аби повідь не займала будов, а в Асірії вони були хіба за для того, щоб надавати величності царським будовам. На такій штучно насипаній горі робилася долівка для будови, вона складалася з двох накладок товстої цегли та піску, мури теж цегляні, часом облицьовані тесаним каменем, часом кахлями мальованими, або гіпсом, або просто вапном, і завжди прикрашені малюнками. Будови завжди були на чотирі кутки і дві стіни були лицеві. В середині було багато довгастих кімнат, або одна галерея, що оточувала головний двір, або середню одкриту салю; вікон не знайдено в жадній давній асірійській будові. По обидва боки дверей на кутках при одвірках стояли крилаті воли з п'ятьма ногами так, що, дивлячися на вола з боку, видно чотири ноги, а дивлячися з переду – дві. Воли ті причеплені до муру, от як єгипетські статуї Озіріса. Часом, замість волів, були леви. Двері були в горі закруглені і помальовані жовтими фігурами людей та звірів на блакитному полі. Асірійці рано вивчилися робити бані та арки, либонь через те, що будували все з цегли, а з неї трудно инакше дах зробити. Подекуди були й дерев'яні дахи, бо на руїнах знаходились обгорілі балки межі цеглою. Певне були й колони, бо вони є на малюнках, але їх ніде не знайдено, отже певне були вони з дерева, або дуже мало вживалися при будовах.

Цегляна долівка певне вкривалася матами та килимами. Пороги при хатах були вилужені каменем з різьбою узорною. На лівій стороні цегел та плит кам'яних було вибите ймення того царя; чия була будова. На порогах, підмурівках, межі придверними волами часто знаходилися малі ідоли з написами, що мали боронити будову від лиха. Ось один напис про закладини будови в дворця Саргонового: «я вибрав місце, для закладин, я поклав невипалену цеглу¹, збір жінок кинув на середину

амулету охоронні проти злих духів, щоб перепросити богів за образу, що покопано землю на честь богам Нісрош, Сера, Мілітта. За їхнім високим дозволом я збудував собі царську оселю і салі з слонової кости, з чорного дерева, з мастікового дерева, з кедрини, з соснини, з фісташкового дерева, я споїв їх рівними балками з соснини та мастікового дерева і стримав залізними штабами». Є малюнок, як перед царем бранці возять матер'яли і будують дворець, інші знов везуть крилатих волів, котячи їх на валиках і підважуючи киями. Робітники все чужинці, а Асирійці тільки наглядають над ними.

Дворці асирійські були дуже великі, церкви ж маленькі (принаймі всі, які досі знайдені), ставилися вони наче придомки до дворців. Були теж піраміди, чи башти з уступами², вони були разом і церкви і обсерваторії астрономічні. Вони мали сім поверхів, кожний поверх посвячений окрім планеті і кожний різно пофарбований, сонцевий поверх був золотий, а місяцевий срібний, се були найвищі поверхи. Сі башти, так само як і мури Ніневійські та Вавілонські, зовсім розвалилися, бо вони були тільки облицьовані цеглою, а насипані з землі, отож коли облицьовка обвалася, то й земля зовсім розсипалася, так що тепер ледве знати сліди тих величезних валів та башт. Отож з міста Вавілону ледве zostалися сліди його колишнього плану, а про всі преписні будови, розкішні сади і т. д., що робили його найкращим в світі, ми не можемо навіть мати поняття. З малюнків та статуй теж сливе нічого не зосталося. В Ніневійських руїнах знайдено більше, бо там будували з міцнішого матер'ялу. Однак все ж недавно знайдено вісім статуй вавілонських з зеленого твердого каміню. Всі ті статуї подібні між собою, і сидячі й стоячі мають руки складені на грудях, будова тіл міцна, постаті кремезні, локті дуже гострі, голови однак всім пооббивані, так що не видно, до якого типу людей належали. Окрім знайдена голова досить доброї роботи з дуже виразними рисами лица, тільки ніс одбитий, так що теж трудно розглядіти її тип. На статуях багато написів, але вони ще не розібрані.

Асирійці може й перейняли де які способи хисту, єгипетського, однак їхній хист дуже одрізнявся від єгипетського по своє-

му стилю. От хоч би й в розмірі людського тіла: єгипетські постаті довгі, аж худі, немов безжилі, асирійські кремезні і мускули в них надто виразні, Асирійці, які єгиптяне, краще малювали звірячі постаті (надто ж кінські), ніж людські, але і там межі двома народами зоставалася та сама різниця в стилях. Єгипетський хист найбільше служив релігії, – асирійський – царям. Єгиптяне лишили по собі і церкви та могили (де дворець, де церква, часом трудно вгадати), Асирійці лишили великі дворці і малесенькі церкви. Єгиптяне малювали і походи царські, і звичайні людські роботи та забави, і святі одправи, і життя на тім світі, і безліч богів; Асирійці малювали царів, царську челядь, царські війни, царські полювання. Увесь хист служив царській славі.

До слідах фарб можна думати, що барельєфи асирійські були помальовані, здається, не цілком, а тільки подекуди. Шматки позолоти теж наводять на думку, що в дворцях вживалася ідея покраса. Що до статуй золотих та срібних, то їх ніде не знайдено, хоч у давніх істориків часто про них спогадується. Знайдено багато маленьких річей бронзових, залізних, глиняних, алебастрових, ваза з іменням Саргона; різні штуки з слонової кости, уламки меблів, багато гирь до ваги в постаті лежачих левів з написами, на деяких написи на двох мовах фінікійській та асирійській. Великий бронзовий лев, знайдений в Харсабаді, що тепер в парижському музеї, не єсть гиря до ваги, хоч і має кільце на спині, немов до чіпляння, бо він надто великий, на тяжкому п'єдесталі і видно, що колись він був міцно прирубований до чогось. Лев сей досить гарної роботи, хоч і чудного стилю. Невідомо, до чого власне він служив.

Асирійці дуже любили різьбу на каміні. Знайдено дуже багато малих камінних стовпчиків чи то валиків, учені звать їх циліндрами вавілонськими. Були то власне печатки, щоб прикладати при всяких записях, контрактах і т. п. На них були вирізані барельєфом (як от єгипетські вдовбані барельєфи) різні постаті, найбільше святих істот. Работа на деяких, циліндрах дуже тонка, але більшість дуже недбало зроблені. Циліндри робилися зо всяких твердих камінів, дорогих (як от кристаль, агат, лапіс-лазулі і т. п.) або й недорогих

(як от кремінь і т. п.). Всі ті циліндри були продіравлені, щоб можна було всадити дрота залізного і при помочі його качати циліндр по глиняній табличці, на якій треба приложити печать. Найкращий циліндр дуже тонкої роботи учені вважають печаттю царя Санхеріба. На циліндрах малювалися цілі сцени з царського побиту, але найчастіше з релігійного. Дивні постаті, мішані форми звіро-людські часто можна бачити на тих печатах, але ще не відомо напевно, що кожна з них значила, яке релігійне поняття. Написи на них короткі на різних мовах, різними буквами. Циліндри вавилонські одрізняються від асирійських і стілем і вибором тем до малювання. Найбільше знайдено вавилонських циліндрів, асирійських менше, а перських та фінікійських зовсім мало.

Розділ VI

ВІРА

Віра асирійська та халдейська ще мало відома, хоч над нею багато стараються вчені, щоб зрозуміти її систему, бо та віра видимо мала великий валив на віру сусідніх народів, надто на віру жидівську. Сусідні народи теж внесли багато свого в асіро-вавилонську віру, але тепер поки що трудно ще зважити, скільки хто від кого перейняв. Що змішання різних вір мусіло, бути в Асіро Вавилонії, се лехко здумати, коли пригадати, скільки усяких людей приводилося з різних сторін, і як далеко сягали походи асирійські. Самий вже звичай мішання та переселеная подоланих народів багато помагав змішанню віри. Про те з усіх тих порізних частин витворилася помалу одна віра, що розвивалась і перемінялася поступово, все приймаючи і перетворюючи впливи чужі. В Асірії віра була трохи одмінна від вавилонської, але більше в назвах богів, та в їх розположенню по старшині, ніж в самому духові релігії.

В Асірії найстарший бог був Асур, до нього ж завжди звивають асирійські царі, і ймення царські часто починаються з імення бога Асура (Асур-бані-пал, Асур-назір-пал і т. д.), або кінчаються ним (Набу-кудур асур). Від нього походять три бога – створителі світа: Оанес, Бел, Ау і їхні жіночі форми: Анаїтіс, Мілітта, Тааут. Потім була трійця: Самас (сонце), Сін (місяць) і Бін (повітря). Далі боги планет: Адар (Са-

турн), Меродах (Юпітер), Нергал (Марс), Істар (Венера), Небо (Меркурій). Ще стрічаються ймення богів Нісрох та Нуаг і богинь Нана та Зерпаніт, але невідомо, які то властиве були боги. Окрім сих головних богів, було ще дванадцять порадників небесних, що з'являли дванадцять знаків зодіака. Далі була велика сила менших богів, духів, ангелів і т. д.

У Вавілоні найвищий бог звався Ел чи Бел (в Біблії Віл або Ваал). Де які вчені думають, що те слово прикладалося до всякого бога, от ніби святий. При новій халдейській державі найстаршими богами були, здається, Небо і Меродах, принаймі їхні ймення часто входять в імення царські (Небо-поласар, Меродах Баладан і т. д.). Ще стрічаються інші ймення богів, але невідомо, які сили світові мають ті боги з'являти. Багато є также на малюнках дивних символічних постатів, але теж трудно зважити, що то за постаті, чи богів, чи так яких ідей. Є усякі рогаті, крилаті, звіроголові людські постаті, є постаті чудні мішані, де поєднані частини тіла різних птахів та звірів. Є і просто людські постаті богів, але часом трудно розібрати, чи то змальовані чужі, чи такі асіро вавилонські боги, от як на одному малюнку, де вояки несуть на плечах богів та богинь, чи то боги асирійські відобрані з чужого полону, чи то чужі боги забрані в полон, трудно вгадати.

Асирійці які єгиптяне любили сполучувати людські форми, з звірячими. Може навіть вони просто перейняли сі постаті мішані від єгиптян, та тільки переробили їх на свій лад. Знайдено було два сфінкса асирійських, що були зовсім подібні до єгипетських, тільки мали на голові шапку з рогами і були крилаті. Крилаті бики та леви дуже подібні до тих сфінксів, тільки що стоять, а не лежать і мають довгу бороду, голова у них людська, тільки вуха волові. Певне сі крилаті створіння мали якесь особливе значіння для Асирійців, але нам трудно домислитись, яке власне, чи були то боги світла, чи емблеми сили і влади. На одному барельєфі є змальовано, що побіч риб по воді пливуть ще й крилаті бики, один з них має голову людську. На перських руїнах знаходяться такі самі крилаті, воли, тільки крила у них трошки инакші. Перси певне перейняли ті фігури від Асирійців, так само як і фігуру «Феруера»,

генія царського. На асирійських малюнках над головою царя в постать ніби людини до пояса з луком в руках з крилами і хвостом птичим, на ньому надітий круг наче колесо, часом, замість людської постаті, буває просто круг, а від нього йдуть крила і хвіст птичі. На одному циліндрі перед постаттю царя Санхеріба є такий самий «Асур», тільки він мав не одну, а три голови, можна думати, що то з'являє трійцю Самас, Сін і Він, під ним внизу намальоване фантастичне дерево з овочами. Таке дерево часто стрічається на барельєфах, здається, воно мав бути «святим деревом» або «деревом життя», про яке споминається і в жидівських легендах про рай. Часто при ньому намальовані фігури ангелів, що стоять на колінах, тримаючи поданки, або різних богів та царів, що, здається, правлять перед ним якусь одправу. Ангели ті завжди міцного, кремезного типу і мають по четверо або по шестеро крил. Взагалі притому дереві малювалися різні надзвичайні істоти, такі люблені в асирійському хисті, трудно було б перелічити, скільки було різних поєднаннів усяких форм в асирійському фантастичному хисті, хіба може єгиптяне переважила їх у сьому. Слід тільки спогадати, що на тих малюнках дуже часто стрічається постать чоловіка і вона зовсім відповідає описанню бога Оаннева у Бероза, ото ж либовь то і єсть бог Оаннес; стрічається теж і жіноча постать рибо-людини, її уважають богинею Деркетю, матірью легендарної цариці Семіраміди.

Сі мішані істота знаходять собі де-які пояснення в легенді про створення світу, що є списана у Бероза: «Був час, коли все було темрява і вода, і в сій воді зародилися потвори, звірі, що сами собою родились і постаті у них були різні: люде з двома крилами, деякі з чотирма, з двома обличчями, з двома головами, одна чоловіча, друга жіноча, обидві на одному тілі і тіло те разом чоловіче й жіноче. Люде з козиними рогами й ногами, або з кінськими ногами, інші мали ноги фінські, а руки людські. Були теж бики з людською головою, собаки з чотирма тулубами і з риб'ячим хвостом; інші четвероногі змішаної постаті, риби, плази, гадюки і різні дивні потвори еднаючі в собі частину різних царств природи, їх образи можна бачити в церкві Бела. Жінка на ймення Оморка панувала над тими ство-

ріннями, в мові халдейській вона зветься Тааут, у Греків море і місяць. Коли все було в такому стані, Бел прийшов і розрубав жінку на двоє: нижня половина її тіла стала землею, а верхня – небом, створіння ж, що жили ранійше, зникли. Се єсть спосіб вираження в образах того, яким способом вохка матерія створила світ і все живе створіння³. Бел потім разрубив свою власну голову, а інші боги змішали його кров з землею і з того повстали люде і через те вони наділені розумом і приймають участь в божій думці. Бел, розділивши темряву, одрізнув небо і землю і впорядив світ; і всі створіння, що не могли знести сили світла, погинули. Бел побачив, що земля незаселена, хоч і родюча, казав одному меншому богові розрубати собі самому голову і, мішаючи з землею кров, що текла, він створив звірів, що можуть жити на вільнім повітрі. Бел створив теж зорі, сонце, місяць п'ять планет».

Хоча з сього уступу з книги Бероза можна б думати, що потворні постаті на малюнках мають з'являти первістних створіннів хаотичного світу, однак сим не можна всього пояснити. Бо на багатьох малюнках ті потвори очевидно з'являють богів, подібних до єгипетських, або аллегоричні фігури сил природи. Часто бачимо на малюнках боротьбу крилатих ангелів та сильних героїв з потворами, у потворних обличчя не то страшні не то смішні і нагадують обличчя чортів на давнійших іконах Християнських. Такі самі малюнки стрічаються і на перських пам'ятниках, там їх пояснюють боротьбою добра і зла або Ормузда і Арімана⁴. Здається, що таке саме пояснення може підходити і до асирійських картин боротьби геніїв з потворами. На багатьох циліндрах є ті картини і циліндри ті вживались яко амулети від слабостів, бо Асиро-Вавілоняне вірили, що всяка слабість походить від злих духів. Через те у Вавілоні була дуже розвита наука заклинаннів – магія. Астрологія не менш була розвита, бо планети і зорі уважались маючими силу над долею людською, отже ворожба по зорях була дуже розпросторена у всіх давніх народів, надто ж у єгиптян та Халдеїв.

Трудно вгадати, яка була віра у Асирійців про життя на тім світі. Зосталося правда, щось подібне до трактату на сю

тому, під назвою: «Схід Істар в підземне царство», так описується там ся «незмінна країна». «Се оселя, куди ввійдуть і не виходять, куди спускаються і не вертаються, се темниця, де для голодного є тільки порох, де замість їжи болото, де світла не видно, де живуть у темряві, де тіні, мов птахи, наповняють склепіння». Се описання підходить однаково, як до міфичної «підземної країни», так і до справдешньої могили; врешті всі представлення первістні про «той світ» повстали з прямої думки про могилу і темряву, яка в ній панує, се ми бачимо у всіх народів на первістних ступнях розвитку релігії. Потім уже, коли більше розвіються теорії про душу окрему від тіла, про одрізнення праведних і грішних душ на тім світі, про надгороду і кару їх, тоді починають вироблятися легенди про рай для праведних і пекло для грішних, поки ж ці теорії не мають розвитку, то для всіх людей кладеться один кінець – «незмінна країна», «царство вічної темряви» і т. д., надгорода ж за добрі і злі діла дається тут на землі. Так, здається, було в Асіро-Вавілонян, так напевне було у Жидів. Взагалі семітичні племена одрізняються від арійського і коптського мало розвиненою вірою в життя на тім світі, віра ся, коли й розвивалася у них, то вже в пізнійші часи і під чужими впливами. При такій вірі не дивно, що АсіроВавілоняне мало дбали про могили, домовини і задушні одправи; через недостачу могильних пам'ятників, історія не має такого багатого археологічного матер'ялу, який мала напр., в Єгипті. Навіть полив'яні глиняні домовини, знайдені в асірійських могилах, відносяться вже до пізніших насів.

Про обряди асірійські теж мало звісно. На деяких барельєфах є малюнки принесення доданків та одправ перед богами, але їх трудно добре зрозуміти, не маючи в руках їх описання. Більше можна де чого довідатися з біблійних розповідів, надто з книг пророків, але все ж і там часто описи бувають темні, а в деяких місцях видно, що жидівські пророки дуже мало розуміли віру халдейську і її обряди, при тім же завжди відносилися до неї вороже і з призирством, як і взагалі до всіх чужих релігій. В Біблії Халдеї (Вавілонці) з'являються політеїстами, мало не дикими ідолопоклонцями та огнепоклонцями, віря-

чими більше в самих ідолів камінних, ніж в сили природи безпосередні. Біблія надає їм чарівництво «волхованіє», хоч разом з тим признає за ними й певну мудрість, часто стрічаються вирази: «мудреці халдейські». Але Жиди дуже пристрасно судили про Вавілонців, бо тії довго були їхніми зятими ворогами, через те до біблійних описаннів «мерзости вавілонської» треба відноситися дуже обачно і не брати всього на чисту віру. Більш усього можна бачити халдейські обряди по тих звичаях, яких набралися сами Жиди після полону вавілонського, але ці звичаї краще буде розібрати при історії жидівській⁵. Слід тільки сказати, що огнепоклонство і чарівництво було справді розпросторено у Вавілона, як то видно по малюнках і по численних закляттях на циліндрах, досить вже хоч би того: дві псевдо науки, що так панували в Європі в середні віки, – астрологія та магія походять з Вавілону (хоч туди початки їх могли бути занесені з Єгипту, а надто астрології). Цікаво тут згадати деякі малюнки, що відносяться до невідомих обрядів поклонення перед гадюками. Так, напр., є малюнок якоїсь одправи перед двома гадюками прив'язаними до хрестів, у одної голова собача, у другої лев'яча. Трудно сказати, що мають значити ці гадюки, хоча видно з других джерел, що культ гадюк був розширений у всіх семітичних народів. На вавілонських малюнках гадюки часто стріваються. Де які вчені пояснюють, ніби гадюки були символами кривого ходу світил небесних, інші кажуть, що вони означали мудрість одвічну (в Біблії змії часто зветься «мудрим»), інші бачили в них емблему блискавиць і т. д. Окрім гадюк, не видно, щоб іще поклонялись яким звірям живим (як у єгиптян) або робленим, є часто звірячі форми у богів, але вони завжди поєднані з людськими, отже то мають бути фантастичні емблеми, щось може на шталт великих гієрогліфів, а слідів воклоненні просто звірям (як у єгиптян та Браманів) не знайдено.

Зосталася сила талісманів, гороскопів, альманахів вавілонських, поняття про них в певній мірі можуть дати наші «Соломони», «Оракули» і т. д.) Все то було мудростею святців вавілонських і сією то мудростею вони найбільше тримали в руках громаду і державу. Так описує Діодор магів

халдейських: «Халдеї – то найдавніші з Вавілонців, вони складають у Вавілоні окрему громаду, подібну до святецької касти в Єгипті. Настановлені, щоб глядіти божих одправ, вони проводять життя в медитаціях про філософські питання, і вони придбали собі велику славу яко астрологи. Найбільше вони займаються ворожбою і провіщають прийдешність. Вони стараються одвертати лихо і привертати добро чи то очищеннями, чи то поданками, чи то чарами. Вони вміють ворожити, угадувати долю по птичому літанню, вони вміють розгадувати сни і дива. Знаються на розгляданні утроби поданкових звірів і кажуть, що знають усе по правді ворожити. Але у них того всього учаться инакше, ніж у Греків. У Халдеїв та наука переходить з роду в рід, син переймає її від батька і за для своєї науки увільняється від всіх повинностей громадських. Маючи за учителів своїх батьків, вони мають подвійну користь, – одно, що вони пізнають все без затайки, а друге, що більше можуть вірити своїм учителям».

Отож можна думати, що ці «науки» чарівництва та ворожби були більше відомі і поважані в Асіро-Вавілонії, ніж справжня наука, хоч, як пізніше побачимо, і та наука стояла там досить високо, наскільки в ті часи були до того способи.

Замість медицини більш обходилися магією, соб то заклинаннями та різними талісманами, котрих так багато скрізь по музеях. Коли б ці магичні циліндри усі розібрати як слід, то вияснилось би чимало тепер темного в релігії асіро-вавілонській. Магія та астрологія звязувала релігію з наукою, так що розібрати ці обидві науки було б дуже корисно для того, щоб знати, в якому стані була тоді наука, як вона відносилася до релігії, і врешті, що нам тепер залишилося пережити з чарівництва і релігії асіро-вавілонської. А мусіло зостатися чимало, бо колись мага та астрологи халдейські були славні по цілому світі і наука їхня далеко розходилася, пішла і на захід до Фінікіян, а через них до Греків, а через Греків по цілій Європі. В середні віки по цілій Європі може не менше було магів та астрологів, ніж у давньому Вавілоні, але наука їх навряд чи багато пішла вперед проти вавілонської. Спадщину вавілонсько-європейської магії та астрології має-

мо ми й тепер в «Оракулах», «Сонниках» і т. п. книгах, що й досі ще у великій чести між неосвіченим людом. Наскільки багато там вавілонської мудрости видно хоч би з того, що деякі «магичні слова», що вживалися в чарівних закляттях в середні віки, учені познаходили на вавілонських циліндрах, напр., формулу закляття магичного: «Гілка, гілка, беша, беша». По вавілонському то значить: «геть, геть, лихий, лихий!» Подібні слова перейшли в Європу і зосталися там хоч не зрозумілі, та власне через те вони здавалися ще більш чарівними для людей, що їх не розуміли. Напевне не менше зосталося нам і від релігії вавілонської, бо вона мусіла мати великий вплив на віру жидівську, а всім відомо, який вплив мала жидівська давня віра на християнську. Але поки що ми сами ще не знаємо добре, скільки полишили нам спадщини давні народи.

Розділ VII ЗВИЧАЇ

Хоч і мало зосталося малюнків на релігійні теми, мало церков та статуй божих, однак по стілю написів царських видно, що Асирійці (або принаймі їхні царі) були дуже побожні. Царі завжди провадять війни ніби то для слави бога Асура, по його ж наказу ніби, і робляться ті війни, перемога над ворогом – єсть то перемога бога Асура над чужими богами і т. д. Але царі асирійські не звать себе синами божими, як царі єгипетські, вони звать себе слугами божими, «рабами божими». В їхніх молитвах прокидається часто принижений тон властивий семітичним народам; так, напр., говорить в написі Асур баніпала: «Хай ніколи не наблизиться до мене гнів і лютість бога, хай мої провини та гріхи зникнуть, хай я погожуся з богом, бо я раб його потуги, низькопоклонець величних богів». Або знов у написі Набукодросора: «Я доручив себе богові Меродахові, я взяв край його шати, і він пізнав усі таємні бажання мого серця. Владарю! я тебе благословляю, я створіння рук твоїх. Хай вищає влада твоя висока, хай шириться поклонення твоєї святости, хай моє серце шанує тебе (бога), хай мов життя буде тобі присвячене».

Царь певне був старшиною святців, головою релігії, принаймі він часом малюється з такими емблемами, що належать

до богів і святців – батіг і гак, але, врешті, не слід забувати, що були то теж і символи влади караючому і отримуючої, отож могли відноситись однаково до світської і до релігійної влади. Звичайне царь малювався так: в подвійній тіарі з торочками, в сергах, в браслетах на руках і на ногах, борода і волосся круто кучеряві; одяга оздоблена зірками і облямована тороченням; за ним слуги несуть парасоль та опахала.

Влада царська була необмежена. Царь настановляв сам вищих урядовців, найчастіше з своїх царедворців призначених, євнухів, то що, сі всі вищі урядовці були подібні до перських сатрапів. Сі вищі урядовці правили частіш округами асирійськими, завойовані ж краї мали своє управління і тільки після одного або кількох повстанців царь настановляв над ними своїх урядовців, «обертався з ними, як з Асирійцями». Тоді вже ті урядовці збирали податки в подоланих краях, набирали військо і взагалі брали в свої руки все, що було доти в руках місцевої влади. Над усіма такими управителями в кожній країні був старшина, а при ньому рада краєва. Спадкових каст не було в Асирії, нація розділялася на урядовців і на простих людей, платячих податки, з сих же людей і військо набіралося, тай урядовці з них же виходили, тільки вже ставши ближше до влади, вони тримали себе по панському, яко маючи силу в країні. Тільки у Вавілоні, де було змішано багато чужих усяких племен, племя халдейське забрало собі святецьку владу і сталося ніби святецькою кастою, разом з тим кастою міцною, маючою великий вплив і владу. Святці халдейські були вищі від інших племен ще й тим, що, окрім святецької філософії та святих одправ, знали найкраще науку і, як на ті часи, вона була у них дуже розвинена. Напр., астрономія з найдавніших часів була більше розвинена у Вавілонії, ніж навіть в Єгипті. Все, що можна було постерегти на небі простим оком (без помочі оптичних струментів), все те вже знали Халдейці. Довго де які відкриття астрономічні європейські вчені залічували до Греків, а потім виявилось, що ті відкриття зробили ще далеко раніше халдейські вчені. Наука про числа була теж досить розвинена. Знайдене багато арифметичних трактатів, по них ми можемо думати, ще Піфагор взяв свою знакоми-

ту таблицю множення від Халдеїв. У бібліотеці Асурбаніпала знайдено багато таких арифметичних та астрономічних розправ. Асирійці були вже учениками Халдейців і далі від них не пішли. Астрономи халдейські, наглядаючи за місяцем, дійшли бо того, що могли розлічувати час по місяцю і вилічувати затміння місячні дуже достотно. Затміннів сонця вони не одважувалися вилічувати, а тільки записували їх дуже пильно. Халдейці ж видумали поділ круга на 360 градусів, градуса на 60 минут, минути на 60 секунд, секунди на 60 терцій. Вони встановили дванадцять знаків Зодіака. Вони встановили тиждень в сім днів присвячених кожний якийсь планеті, сей тиждень і досі не змінився. Вони видумали годинник соняшний, встановили поділ дня на 24 години, години на 60 хвилин, хвилини на 60 хвилинок. Вся лічба халдейська була основана на системі 60, поділи і помноження сього числа становили усякі міри геометричні та арифметичні. Така система і досі вважається найкращою, бо вона дав можливість поділу на всі дільники 10 й 12 разом. Основою міри лінійної був локоть, він ділився на 60 ліній, локоть же помножений на 360 складав стадію (в Асіро-Вавілонії шляхи мірялися на стадії, яку нас на версти). Окрім того, був прийнятий ступінь в 36 ліній і він, взятий в квадраті, становив основу міри площин. Ступінь, взятий в кубі, був основою міряння плинів (як у нас кварта або гарнець) і становив собою медімн, вага такого медімна, налитого водою, звалася талантом і бралася за основу всякої ваги, талант ділився на 60 мін, міна на 60 драхм⁶. Більша частина халдейських мір була прийнята в різних сторонах Азії, потім в Греції, а звідти де що пішло і далі в Європу.

Окрім математичних наук Халдейці займались і науками природничими, але тут трудніше зважити, як далеко сягали їхні відомости, бо від їхніх природничих розправ позоставалися тільки дуже понижені уривки. Однак знайшовся між іншими і такий уривок, де списані були звірі, відомі тодішнім вченим, при кожній народній назві кожного звіря приписана ще й наукова назва і теж до якої сем'ї звірячої він належить і описання признаков того звіря. Се показує, що природничі науки, надто описуючі, були досить широко розвинені в Халдеї.

Однак люд більше поважав і боявся халдейських святців за їхні ворожбитські науки, ніж за справжні, тим же непевним впливом найбільше вони трмалися.

Асирійці були учнями Халдеїв, що до наук світських та релігійних, що ж до влади і сили військової, то ще вони часто брали гору над Вавілонцями. Асирійська держава була військова. З історії асирійської мало що лишилось, окрім описив військових тріумфів, але за те сих описав дуже багато. Так званий «військовий хист» був у них дуже розвитий. Ми бачимо на малюнках такі військові приряди, що, здавалось би, могли б бути тільки при пізнійшій греко-римській цивілізації. Єсть там тарани ручні, щоб розбивати стіни, тарани на колесах, башті на колесах, засажені воюками стрільцями, є на малюнках, як люде підкопуються підземники ходами під ворожив замок, як стрільці йдуть геть укриті щільне здвигнутими щитами і кидають запалені стріли, як воюки лізуть на мури, закидаючи шнурові драбини. Напади, рабунки, юрби полонених, купи здобичі раз у раз бачимо ми на малюнках асирійських, так само часто як і на єгипетських, та й ще частійше і з більшими подробицями в малюванні. Тут ми бачимо і більшу лють асирійських військових звичаїв, в порівнянні з єгипетськими, єгиптяне більше любили показувати на малюнках просто більшу зручність і силу свою військову і державну, але вони не кохалися так як Асирійці, в самому лютуванні своєму, в жорстоких сценах руйнування і завдання мук подоланим. Асирійці ж власне кохалися в тому. В їхніх описах і малюнках повно самих страшних тортур і знущання над бранцями. Зразки таких описив ми бачили при історії войн асирійських, нема потреби їх тут наводити. На малюнках можна теж бачити різну військову одягу та зброю: є там панцирі, зроблені з малих блях, наче з луски; в кольчуги з кільців залізних; є шоломи з кольчужними запонами; є сливе вся та зброя, що пізнійше вживалася у Греків та Римлян. Зброя та військові способи, як видно, були кращі в Асирійців, ніж у єгиптян. Так, напр., у них було кінне військо, верховці, чого єгиптяне не знали сливе до остатніх часів своєї незалежності; на повозах їздили царі та старшина, а прості воюки верхи, або йшли пішки. Часто видно

на малюнках воюків, що, їдучи, обертаються на коні цілим тілом назад і стріляють з лука, такий спосіб потребував чимало зручності і він показує, наскільки вивчене було військо Асирійське.

Вавілонська держава була не така сильна на військом, але за те сильна багатством, наукою і ремісництвом. З найдавніших часів виробу вавілонські були славні по всіх цивілізованих країнах. Тканини вавілонські були, по грецькому виразу, «мняхкі та ніжні мов сон», либонь вони були подібні до теперішніх шалів кашемірських та єдвабів індійських. Тканини ті були живих ярих барв з дивно витканими або вишитими малюнками квіток, зірок або тих надзвичайних створіннів, що в них так кохалися Вавілоняне. Фінікійські купці розвозили тканини ті по всіх усюдах і люде переймали те вишивання та прилажували його кожний під свій смак. На асиро-вавілонських малюнках завжди дуже старанно вироблені вишивання на одяжі царів, богів та старшин, з того можна постерігати, до якого хисту дійшли вони в оздобних виробках. З тих же малюнків ми бачимо, яка тонка робота була і в металевих покрасах, браслетах, намистах, перстнях і т. д. Робота в сих речах не нижча від єгипетської Асирійське золотарство цінили навіть атенські Греки, а вони вже зналися на тому. Надто любили Асирійці рельєфи на блясі, такої роботи багато в руїнах дворців. В палаці Асур-назір-пала знайдено силу дрібних оздоб з золота, слонової кости та з дорогого каміння. Де які з них роботи єгипетської, в єгипетських же могилах не раз знахожено речі роботи асирійської. Але скоріш можна думати, що єгиптяне були учителями Асирійців у тому всьому.

Вже в дуже давні часи Вавілон був осередком торгівлі азійської. Скільки великих караванних шляхів проходило через Вавілон: один на Аравію та Єгипет, другий на Бактріану та Індію, третій на Арменію та Малу-Азію. Шляхи ті були добре утримувані і по них стояли навіть заїздні двори для мандрівців. Великий торговий рух був теж на Евфраті та на Перській затоці. Водю тією плавали різні човни: круглі без носа і корми плетені з лози та обшиті просмоленими шкурами, ті човни наладувалися товаром і на них зводились осли, такими човнами плавали купці арменські

і взагалі купці з верхніх сторін у Вавілон. Продавши у Вавілоні товар (найчастіше було то пальмове вино), купці продавали і лозу та де рево з човнів, а шкури навантажували на ослив і вже ослами їхали до дому, бо вгору Евфратом не можна було плисти, – надто бистра була течія. Не всі човни були круглі, були і довгі на шталт єгипетських і подовгасті, тільки на жадних не було вітрил. Ще часом перевозили дерево то що на шкуратяних міхах, надутих повітрям, таким способом плавали часом утікачі, як то видно з малюнків, спосіб сей і досі вживають мешканці Месопотамії. На Перській затоці мали Вавілонці чималий флот, він провадив торг корінням та пахощами арабськими; золотом, слоною кістю та чорним деревом етіопськими, і великими собаками індійськими. Ті індійські собаки були одного часу так у моді, що за перського панування один сатрап віддав чотири міста халдейські на утримання тих собак. Понад* Індійським океаном Вавілонці теж мали свої торгові порти найбагатші в тодішньому світі. Взагалі флот вавілонський був тоді в славі великий.

Вавілоняне не мали справжніх грошей, а розплачувалися дорогим металом на вагу, або розмінювалися товаром. Раніше ніж видумати гроші, вони видумали векслі, може власне через те, що такі гроші, як їхні, були за тяжкі для перевозів по караванних шляхах і легко можна було статись ограбованим та окраденим у дорозі. Отож і видумали замість важкого металу посилати далеким купцям легеньку табличку з записом довгу, щоб купець той (вірник) міг собі, приїхавши у Вавілон отримати свої гроші, а до тієї пори бути певним, що колись мусить отримати їх. Від таких векслів не далеко вже було до такої торгівлі, яка розширена тепер в Європі. Переважити Вавілонян в торгівлі не могли й Фінікійці, бо вони торгували більше чужим товаром, а Вавілонці мали до того ще й своє надзвичайне ремісництво та натуральне багатство. Вавілон тримав у себе в руках торгівлю довго, навіть при перській владі, тільки вже коли його зюювали Греки, та позасновували скрізь по близу свої грець-

кі колонії, та подавали тим колоніям різні привілегії, тоді вже Вавілон мусів уступитися, торгівля перейшла до Греків та Фінікійців, а Вавілон швидко пішов на упадок, стративши головну свою силу – багатство і торгівлю. За римських часів Вавілон вже лежав у руїні цілковитій і більше не відродився.

З асіро-вавілонських пам'ятників не видно так усього народного життя, як, напр., з єгипетських, з них видно тільки виставне військове та трошечки торгове життя. Через те, щоб пізнати хоч трохи стан культури асіро-вавілонської, ми мусимо вдаватися до істориків з чужих народів, надто до грецьких та жидівських. Всі вони сходяться на тім, що моральна культура вавілонська (так само асірійська) стояла дуже низько. Напр., положення жінок там було некроще, ніж у Турції тепер. Геродот розказує про давній вавілонський звичай продавати дівчат з публічного торгу. Релігія їхня дозволяла і навіть вимагала несвітських вчинків, людських жертв, грубого ідолопоклонства і всяких соромних одправ, коли вірити росповідям біблійнім. Пророки жидівські не жалують темних барв, малюючи звичаї в сучасному їм Вавілоні, ставлять його нижче Содому та Гоморри і т. д. Однак не треба при сьому забувати, що жидівській народ був у вічному політичному ворогуванні з Вавілоном, отож не дивно, що йому все вавілонське мусіло здаватися бридким. Більше можна покладатися на грецьких істориків, однак і тут треба пам'ятати, що багато бридких звичаїв, про які розказують греки (ми можемо тут обійтись без описування їх), залежали більше від вимаганнів релігії, ніж від вимаганнів культури. Але, що правда, який народ, така й його віра. Врешті не дивно, що таке велике місто, як Вавілон, з різноплеменним людом торгівлі, шукаючим поживи і темним, могло зробитися гніздом усякої нечесті. Досить, щоб зрозуміти се, придивитися до теперішніх великих та торгових міст і пригадати різницю між теперішньою ти давньою вавілонською загальною освітою та культурою.

¹ Завжди ж цегла випалювалася на сонці.

² Здається то були ті «високі місця», про які говориться в Біблії.

³ З сеї фрази видно, що Бероз, будиши чоловіком пізнішнх часів (власне Олександра Вел.), відносився вже критично до народних легенд. Можна думати, що він їх часом підправляв для ідеї. Треба однак пам'ятати, що книга Бероза вже пізнішого часу. Там, правда, могли затриматись і дуже давні легенди, але мусіло бути теж багато примішки філософії того часу, – єгипетської, а то й грецької, от хоч би фраза про «вохку матерію» – себ то водяну стіхію, се нагадує певний напрям грецької філософії, де доказувалося, що світ повстав з «елементу води».

⁴ В асирійській вірі було чимало подібного до перського дуалізму, хоч у Асирійців сей дуалізм не був таким виразним.

⁵ При ній можна буде краще оглянути взагалі характер віри семітичних народів.

⁶ Всі сі назви: стадія, талант, міжа, драхма – назви грецькі.